

Ks. MARCIN BIDER*

***UTRUM SEXUS FEMINEUS IMPEDIAT
ORDINIS SUSCEPTIONEM.
NIEZDOLNOŚĆ KOBIET DO PRZYJĘCIA
ŚWIĘCEŃ DIAKONATU W KOŚCIELE ŁACIŃ-
SKIM W UJĘCIU HISTORYCZNO-PRAWNYM***

Treść: Wstęp, 1. Czasy apostołskie; 2. Kobiety starożytny «diakonat»; 3. Dekretyści oraz dekretaliści; 4. Codex Iuris Canonici; 5. Magisterium Kościoła; 6. Sakramentalność diakonatu; 7. Diakonat a kapłaństwo Chrystusa; 8. Współczesna debata; Zakończenie; Streszczenie; Summary: *Utrum sexus femineus impediatur ordinis susceptionem*. A women's inability to be promoted to the diaconal order in the Latin Church in the historical-legal terms; Bibliografia.

Słowa kluczowe: diakonise, kapłaństwo, ordynacja, ordo diaconarum, sacra ordinato.

Key words: deaconesses, priesthood, ordination, ordo diaconarum, sacra ordinato.

Wstęp

Zasadność postawienia pytania przez św. Tomasza z Akwinu († 1274): *utrum sexus femineus impediatur ordinis susceptionem* ma swoją bogatą historię, której przedstawienie, przynajmniej w wielkim zarysie, w pełni wydaje się być uzasadnione.

Przedmiotem niniejszych rozważań będzie kanoniczna niezdolność kobiet do przyjęcia święceń diakonatu. Będzie to ujęcie historyczno-prawne w kontekście tenoru kan. 1024 KPK. Dlatego problematyka diakonis, chociaż interesująca, zostanie jedynie zasygnalizowana. Z tego też powodu zostanie pominięta problematyka związana z kanoniczną oceną wartości ordynacji diakonis w Kościele starożytnym, łącznie z udzieleniem odpowiedzi na pytanie o teologiczny i kanoniczny charakter diakonatu kobiet¹. Za interesowanego czytelnika wyjaśnieniem genezy diakonis w Kościele łacińskim odsyłam do literatury przedmiotu, która poniższe rozważania może w pewien sposób wzbogacić.

Celem artykułu będzie przedstawienie wybranych elementów dyskusji teologów i kanonistów, dotyczącej kanonicznej niezdolności kobiet do przyjęcia święceń diakonatu. W artykule zostanie zastosowana metoda historyczno-prawna i dogmatyczno-prawna.

1. Czasy apostołskie

Rola kobiety, którą wyznaczała jej judaistyczna kultura, była dość marginalna². B.J. Brooten, która dokonała szczegółowej analizy materiału pochodzącego z zachowanych inskrypcji, próbowała wykazać, że w starożytności istniały kobiety, cieszące się zależnie od czasu i miejsca różnymi tytułami, przewodnicząc synagogalnym wspólnotom; jednak trudno definitywnie stwierdzić, czy kobiety którym współcześnie przypisuje się pełnienie tych obowiązków, osobiście sprawowały władzę, czy też były tylko małżonkami przełożonych gmin, mających wpływ na swych mężów³.

W jej przeciwieństwie świat grecko-rzymski wysoko cenił kobietę. Również pisma nowotestamentalne oraz pierwsze wspólnoty chrześcijańskie doceniały kobiecy geniusz⁴. Świadectwa pism Nowego Testamentu

* Autor jest wykładowcą prawa kanonicznego w WSD diecezji siedleckiej; adiunktem na PWT w Warszawie, sekcja św. Jana Chrzyciela, także pracownikiem naukowym w katedrze prawa na Wydziale Nauk Ekonomicznych i Prawnych UPH w Siedlcach; biderus@op.pl.

¹ Zob. M. Bider, *Ewolucja diakonatu kobiet w ustawodawstwie synodów galijskich u schyłku chrześcijańskiej starożytności*, „Roczniki Nauk Prawnych“ (27 [2017], nr 2, s. 97-128).

² F. Rienecker, G. Maier, *Leksykon biblijny*, red. W. Chrostowski, wyd. 1, Warszawa: Vocatio 2001, hasło: *Kobieta, niewiasta*, s. 361-365.

³ B.J. Brooten, *Women Leaders in the Ancient Synagogue. Inscriptional Evidence and Background Issues*, Chico: Scholars Press 1982, s. 5-33.

⁴ E. Cattaneo, *I ministeri nella Chiesa antica: testi patristici dei primi tre secoli*, Milano: Edizioni Paoline 2016, s.181-199; Maria G. Mara, *Donna*, w: *Nuovo dizionario patristico e di antichità cristiane*, t. I (A-E), red. A. Di Bernardino, wyd. 2, Genova : Marietti 1820, 2006, kol. 1501-1504.

potwierdzają, że niektóre domy, w których gromadził się Kościół, należały do kobiet (Dz 12,12; Kol 4,15), a więc prawdopodobne wspomniane kobiety mogły pełnić przywódczą rolę we wspólnotach Kościoła. W literaturze przedmiotu podkreśla się m.in. rolę Pryscylli (Pryski) jako apostołskiego współpracownika (Rz 16,3-5, por. Dz 18,1-3.18.26; 1 Kor 16,19). Również trudno jest określić, czy przewodniczenie zebraniom liturgicznym przez kobiety u montanistów i w niektórych grupach gnostyckich w II w. stanowiło zamierzone odstępstwo od tradycji apostołskiej, czy raczej przetrwała niegdyś bardziej rozpowszechniona praktyka pochodząca z kultu heterodoksyjnego chrześcijaństwa, zanim doszło do definitywnego wykluczenia kobiet z kapłaństwa. Jak na razie pytania te pozostają bez możliwości udzielenia wyczerpujących odpowiedzi⁵.

W każdym razie już w czasach apostołskich istniały diakonise, o czym świadczy przypadek diakonisy Feby (gr. „Phoibē”)⁶ ustanowionej dla wspólnoty Kościoła w Kenchrach⁷ przez św. Pawła Apostoła, o czym napisał w Rz 16,1⁸. Św. Paweł Apostoł napisał w Liście do Rzymian: *polecam zaś wam Febę, siostrę naszą, będącą [i] służącą (społeczności) wywołanych, (tej) w Kenchrach* i przez posługę diakonisy Feby najprawdopodobniej posłał swój list do gminy Kościoła w stolicy Imperium Romanum⁹. Termin diakon w czasach apostołskich być może oznaczał

⁵ P.F. Bradshaw, *W poszukiwaniu kultu chrześcijańskiego. Źródła i metody współczesnej liturgii*, Kraków: Dominikańskiego Ośrodka Liturgicznego 2016, s. 345.

⁶ G. Eldarov, *Febe*, w: *Bibliotheca sanctorum*, t. V, red. Istituto Giovanni XXIII nella Pontificia Università Lateranense, Roma: **Città Nuova** Editrice 1965, kol. 506-507.

⁷ Kenchry to port starożytnego Koryntu, położony na wschodnim brzegu. Drugim portem miasta Korynt było Lechajon, położone nad zachodnim brzegu nad Zatoką Koryncką. Kenchry i Lechajon, pozostające w zależności jurysdykcyjnej Koryntu, łączył zawarty trakt, który regulował przeciąganie łądem statków i towarów, czego ślady przetrwały do XIII w. (J. A. Fitzmyer, *List do Rzymian*, w: *Katolicki komentarz biblijny*, red. W. Chrostowski, Oficyna Wydawnicza Vocatio, Warszawa 2001, s. 1319; A. Paciorek, *Korynt. 1. Historia*, w: *Encyklopedia Katolicka*, t. IX, Towarzystwo Naukowe KUL, Lublin 2002, kol. 910).

⁸ Zob. M. Marczewski, *Diakonisa*, „*Encyklopedia Katolicka*”, t. III, red. R. Łukaszyk i [in.], Lublin: *TN KUL* 1989, kol. 1251.

⁹ M. Wojciechowski, R. Popowski, *Grecko-polski Nowy Testament wydanie interlinearne z kodami gramatycznymi*, wyd. 7, Warszawa: Vocatio, 1994, s. 764. Szerzej na temat egzegezy Rz 1, 16 m.in.: F.M. Gillman, *Phoebe*, w: *The Anchor Bible Dictionary*, t. V, red. D.N. Freedman, New York: Doubleday 1992, s. 348-349; J.D.G. Dunn, *Romans 9-16 (Word Biblical Commentary 38B)*, Dallas: Word Books 1988, s. 886-890; C.E.B. Cranfield, *Romans 9-16*, wyd. 2, New York: Bloomsbury T&T Clark 1998, s. 780-782; W. Sanday, A.C. Headlam, *Romans. International Critical Commentary*, wyd. 5, New York: T. & T. Clark Publishers 2000, s. 416-417; U. Wilckens, *Der Brief an die Römer. EKK VI Studienausgabe (Evangelisch-Katholischer Kommentar zum Neuen Testament)*, wyd. 2, Neukirchen-Vluyn: Neukirchener Verlag 2010, s. 131-132.

członka szczególnej grupy sług Kościoła w Kenchrach lub stanowił jedynie jakieś niezbyt sprecyzowane określenie sługi lub pomocnika. Nie wydaje się możliwe na obecnym etapie badań stwierdzić, czy ten tytuł w czasach apostołskich i poapostołskich był przyznawany kobietom, stanowiących już wówczas dość wyraźnie wyodrębnioną grupę społeczną w chrześcijańskich gminach¹⁰.

Fragmentarycznie zachowane źródła, powstałe w czasach apostołskich oraz bezpośrednio następujących po nich, w ostatnich latach przyczyniły się do zainicjowania wśród kanonistów dyskusji nad kwestią, czy przywództwo w Kościele katolickim od czasów apostołskich było zastrzeżone zawsze i wyłącznie dla mężczyzn, czy też być może niekiedy wyjątkowo dopuszczano do jego pełnienia również i kobiety. Zasadniczą trudność sprawia tutaj brak zachowanych źródeł.

2. Kobiety starożytny «diakonat»

Interesujące *summariusum* na temat diakonis zawiera dokument Międzynarodowej Komisji Teologicznej *Il diaconato: Evoluzione e prospettive* (2003). O kobiecym diakonacie w ujęciu historycznym eksperci we wspomnianym dokumencie zajęli się w nr. 4: *Il ministero delle diaconesse* w rozdz. III. oraz w nr. 2: *Verso la scomparsa delle diaconesse* w rozdz. IV. Należy podkreślić, że termin *diaconissa* różni się jakościowo, od występujących w źródłach starożytnych i średniowiecznych, innych terminów, takich jak np.: *presbytera*, *presbyterissa*, czy *episcopa*. Średniowieczni redaktorzy, używając terminu *diaconissa*, mieli na myśli kobiety należące do *ordo diaconarum*, a nie żony diakonów, występujące również w źródłach, a które chętniej jednak nazywane *diaconae*. Tradycja manuskryptów, zawierających teksty liturgiczne związane z ordynacją diakonis, swymi początkami sięga końca VII w., aby następnie przybrać postać piętnastowiecznych druków. Obrzęd *ad diaconam faciendam*, dzięki pewnemu konserwatyzmowi, a nawet pomimo negatywnego stosunku synodów szczególnie galijskich (IV-VI w.), był jednak ciągle obecny w księgach liturgicznych Kościoła łacińskiego. Ostatecznie praktyka ordynowania diakonis zanikła w Kościele łacińskim w X wieku¹¹. Chociaż własne księgi liturgiczne okresu potrydenckiego zawierały w szczątkowej formie

¹⁰ J.A. Fitzmyer, dz. cyt., s. 1319.

¹¹ Studium zredagowała Międzynarodowa Komisja Teologiczna w latach 1992-1997, której owocem jest dokument: *Il diaconato: evoluzione e prospettive*, Città del Vaticano 2003. Pobrano z : http://www.vatican.va/roman_curia/congregations/cfaith/cti_documents/rc_con_cfaith_pro_05072004_diaconate_it.html, Dnia (2017,09,22).

obrządek ordynowania diakonis praktykowany jeszcze do XVII wieku w zakonie kartuzów w formie konsekracji mniszek¹².

Dzieje diakonis w Kościele łacińskim stały się przedmiotem licznych i pogłębionych studiów nie tylko historycznych, ale również kanonistycznych¹³. Dwoch badaczy, R. Gryson i A.G. Martimort, badając te same źródła, jak to podkreśla studium *The Canonical Implications of Ordaining Women to the Permanent Diaconate* (I. D.: *The Debate about the «Ordination» of Deaconesses in the Early Church*) z 1995 r. autorstwa *Canon Law Society of America-Ad hoc Committee*¹⁴, doszło do odmiennych wniosków odnośnie oceny charakteru ordynacji diakonis w starożytnym Kościele¹⁵.

A.G. Martimort'a w swej rozprawie *Deaconesses. An historical study* doszedł do wniosku, że praktyka Kościoła starożytnego odmawiała kobietom

¹² Zob. B. Gaillard, *Pontifical de consécration des vierges de Dom Innocent Le Masson*, w: *Consécration des vierges en Chartreuse (Analecta Cartusiana, t. 250)*, t. I, red. B. Gaillard, Salzburg: Institut für Anglistik und Amerikanistik, Universität Salzburg 2011, s. 196-240.

¹³ R. Gryson, *Il ministero della donna nella chiesa antica*, Roma: Città Nuova 1974, s. 187-199; A.G. Martimort, *Deaconesses. An Historical Study*, San Francisco: Ignatius Press 1986, s. 190-201; S.F. Wemple, *Women in Frankish Society: Marriage and the Cloister, 500 to 900*, Philadelphia: University of Pennsylvania Press 1986, s. 136-141; J. Ysebaert, *The Deaconess in the Western Church*, w: *Eulogia. Instrumenta patristica XXIV*, red. G. J. M. Bartelink [i in.], Steenbrugis: In abbatia S. Petri 1991, s. 428-431; R. Barcellona, *Lo spazio declinato al femminile nei concili gallici fra IV e VI secolo*, w: *Munera amicitiae. Studi di storia e cultura sulla tarda antichità offerti a Salvatore Pricoco*, red. tenze, T. Sardella, Soveria Mannelli: Rubbettino 2003, s. 25-49; C. Urso, *La donna e la Chiesa nel medioevo storia di un rapporto ambiguo*, „*Annali della facoltà di Scienze della formazione Università degli studi di Catania*“ 4 (2005), s. 79-82; R. Salejdak, *Diaconato femminile nella Chiesa antica*, „*Teologia i Człowiek. Kwartalnik Wydziału Teologicznego UMK*“ 25 (2014), nr 1, s. 37-40.

¹⁴ Pobrano z: <http://www.womenpriests.org/classic3/canonlawsoc.asp#II>, Dnia (2017,09,22); zob. G.P. Montini, *Il diaconato femminile. «Lectura cursiva» di un recente documento dell'Associazione Canonistica Statunitense*, „*Quadreni di diritto canonico*“ 10 (1997), s. 176-178.

¹⁵ Debata tocząca się pomiędzy R. Gryson'em i A.G. Martimort'em związana z tzw. „święceniami“ diakonis rozpoczęła się wówczas, gdy R. Gryson opublikował studium *Le Ministère des femmes dans l'Eglise ancienne* (Gembloux: J. Duculot, 1972) opublikowane następnie w języku m.in. włoskim pod tytułem: *Il ministero della donna nella Chiesa Antica. Un problema attuale nelle sue radici storiche* (Roma: Città Nuova Editrice, 1974). Odpowiedzią A.G. Martimort'a stało się opublikowanie studium *Deaconesses: An Historical Study* (San Francisco: Ignatius Press 1986).

¹⁶ Tamże, s. 69,74.

nałożenia rąk, nawet odwołując się do norm *Konstytucji Apostolskich*¹⁶. R. Gryson natomiast przeciwnie, powołując się na tradycję syryjsko-bizantyjską, konstatawał, że przynajmniej od końca IV w. kobiety otrzymywały święcenia diakonatu *per analogiam* do mężczyzn. Dodatkowo według niego jego tezę o analogiczności święceń diakonis i diakonów miały potwierdzać zakaz zawierania małżeństw przez duchownych i diakonise. R. Gryson powoływał się w swych wywodach na znanego historyka liturgii, C. Vagaggini'ego, który badał kodeks Barberini'ego, pozostający w użyciu od IV do XII wieku. C. Vagaggini podkreślił, że grecki termin *chirotonia* rozumiano jako udzielane święceń przez *nałożenie rąk*, podobnie jak to miało miejsce w przypadku udzielania święceń episkopatu, prezbiteratu czy diakonatu. Według uzyskanych przez niego wyników elementy składowe ordynacji diakonis były podobne do święceń episkopatu, prezbiteratu i diakonatu. Szafarzem w każdym przypadku był biskup, który nakładał ręce, proklamując teksty modlitw, które towarzyszyły temu obrzędowi sprawowanemu przed ołtarzem w sanktuarium.

Autorzy, opowiadający się za analogicznością święceń diakonis do diakonów, podkreślali, że diakonat kobiet i mężczyzn w pewnych okresach historycznych występował paralelnie, chociaż nadal dyskutuje się nad wartością historyczną, liturgiczną i kanoniczną ordynacji diakonis.

F. Bączkowicz, polski kanonista, pisał w połowie XX wieku, za obowiązywania *Codex Iuris Canonici*, że kobiety są niezdolne z Prawa Bożego do przyjęcia święceń. W swojej argumentacji odwoływał się do praktyki Kościoła katolickiego, który nigdy nie dopuszczał kobiet do przyjmowania święceń diakonatu *sensu stricto*. F. Bączkowicz przyznawał, że co prawda, istniały w przeszłości diakonise w Kościele łacińskim jeszcze w średniowieczu, to jednak według jego oceny, pomimo tego, że powierzano im nawet pełnienie funkcji poprzez obrzęd *per analogiam* podobny do święceń diakonatu, to jednak nie miały one żadnej władzy sakramentalnej. F. Bączkowicz odwoływał się w swej argumentacji do łacińskiego brzmienia tenoru can. 19 Soboru Nicejskiego (325): „Diaconissae autem in specie diaconorum constituuntur, nam per impositionem manus non fiunt et omnimodo inter laicos computantur”¹⁷. Również według B.H. Merkelbach'a *diaconissae*, analogicznie do *episcopae*, czy *presbyterae*, nie otrzymywały w starożyt-

¹⁶ Tamże, s. 69,74

¹⁷ „Oдноśnie do diakonis, które są w tym samym położeniu, przypominamy, że ponieważ nie miały „nałożenia rąk”, z całą pewnością muszą być zaliczone do stanu świeckiego” (zob. Sobór Nicejski [325], kan. 19, w: *Dokumenty Soborów Powszechnych. Tekst grecki, łaciński, polski*, t. I (325-787), red. A. Baron, H. Pietras, Kraków: Wydawnictwo WAM, 2001, s. 45).

nym Kościele święceń, posiadających walor sakramentalny, a jedynie *mere caeremoniales*¹⁸.

3. Dekretyści oraz dekretaliści

Referując dyskusję toczącą się wśród średniowiecznych kanonistów bezapelacyjnie należy rozpocząć od *Concordia discordantium canonum* Mistrza Gracjana, w który napisał: *vestimenta altaris et vasa sacra mulieres tangere prohibeantur*¹⁹. Również w drugiej części *Concordia* znajdujemy zapis, w który *expressis verbis* czytamy o zakazie udzielania święceń diakonism²⁰: *mulieres autem non solum ad sacerdotium, sed nec etiam ad diaconatum prouehi possunt*²¹. Mistrz Gracjan jeszcze w kilku innych miejscach *Concordia* w różnorodnym kontekście wypowiadał się przeciwko udzieleniu kobietom święceń²². Jego kompilacja w interesującym nas przedmiocie składa się m.in. z dekretów synodów, szczególnie tych zwoływanych w Galii od IV do VI w., które napiętnowały praktykę ordynowania diakonis²³.

Teologowie i kanoniści przez wieki powoływali się w dyskusji nie tylko na autorytet Mistrza Gracjana ale później również św. Tomasza z Akwinu († 1274)²⁴, który w *Scriptum super Sententiis*, stawiając pytanie *utrum sexus femineus impediatur ordinis susceptionem*, odpowiedział za tym, że *cum ergo in sexu femineo non possit significari aliqua eminentia gradus, quia mulier*

¹⁸B.H. Merkelbach, *Summa theologiae moralis. Ad mentem d. Thomae et ad normam iuris novi*, t. III, *De sacramentis*, wyd. 10, Brugis (Belgica): Desclée de Brouwer 1959, nr 737, s. 719.

¹⁹c. 25, D. XXIII.

²⁰Zob. T. Reuter, G. Silagi, *Wortkonkordanz zum Decretum Gratiani*, t. III [H-N], München: Monumenta Germaniae Historica 1990, s. 1265-1266.

²¹C. XXV, q. 3.

²²c. 19, C. XVI, q. 1; c. 29, D. XXIII; c. 20, D. IV, *de cons.*; c. 18 i 19, D. XXXII; c. 23, C. XXVII, q. 1; c. 30, C. XXVII, q. 1.

²³Zrekonstruowanie kanonicznej struktury instytucji kobiecego diakonatu w Galii od IV do VI w., ze względu na szczątkowo zachowane źródła prawne, napotyka na poważne trudności. Do naszych czasów zachowało się ustawodawstwo sześciu synodów galijskich, które zajęły się szeroko rozumianą problematyką diakonis. Zwoływano również i później jeszcze synody w okresie już merowińskim, które również napiętnowały ordynowanie diakonis, ale ich ustawodawstwo już nie miało tak poważnego znaczenia dla formowania się praktyki Kościoła, jak to dotyczyło synodów odbywanych od IV do VI w. Natomiast czasy karolińskie charakteryzują się zaniechaniem podnoszenia problematyki związanej z ordynowaniem diakonis.

²⁴B. Mondin, *Dizionario dei teologi*, Bologna: Edizioni Studio Domenicano 1992, hasło: *Tomasso d'Aquino*, s. 621-667; A.M. Krąpiec, *Tomasz z Akwinu*, w: *Powszechna Encyklopedia Filozofii*, t. IX, red. A. Maryniarczyk i [in.], Lublin: Polskie Towarzystwo Tomasza z Akwinu 2008, s. 489-498.

*statum subjectionis habet; ideo non opotest ordinis sacramentum suscipere*²⁵. Tomaszowa teza bez zasadniczej modyfikacji została przytoczona w *Supplementum* jego sumy²⁶. Akwinata wykazał, że święcenia diakonatu nie stanowiły części *ordo sacerdotalis*, ale *ordines ministrantium*²⁷. Według jego myśli przynależność diakonatu do „ordo sacerdotalis“ implikowałoby prawo diakona do dokonywania konsekracji Chleba Eucharystycznego oraz odpuszczania grzechów w sakramencie pokuty. Z drugiej strony kapłaństwo ministerialne zostało przez św. Tomasza z Akwinu zdefiniowane jako: *proprium officium sacerdotis est esse mediatorem inter Deum et populum, inquantum scilicet divina populo tradit [...]; et iterum inquantum preces populi Deo offert, et pro eorum peccatis Deo aliquantiter satisfacit*²⁸. Dlatego też, traktując zaprezentowaną koncepcję kapłaństwa hierarchicznego w sposób syntetyczny, należałoby dostrzec występujące w niej trzy faktory: kult, nauczanie i jurysdykcja²⁹. Wielu późniejszych uczonych, jeszcze do XX w., m.in. H. Noldin³⁰, w swych naukowych badaniach powoływali się na autorytet Tomaszowej argumentacji. W zakazie udzielania święceń kobietom, w tym również diakonatu, kanoniści i moralisci odwoływali się, powołując się na *praxis et traditio Ecclesiae*, na argumenty natury skrypturystycznej, zaczerpnięte z pism św. Pawła Apostoła³¹. B.H. Merkelbach pisał, że *femina, uti constat tum ex Apostolo docenti [...] non esse mulieri permissum loqui in ecclesia, nec docere, nec dominari in virum, sed eam debere discere in silentio cum omni subiectione*³².

Również św. Bonawentura z Bagnoregio († 1274)³³ nauczał, że *in hoc enim Sacramento, quae ordinatur, significat Christum mediatorem; et quoniam mediator solum in virili sexu fuit et per virilem sexum potest significari*³⁴, będąc przeciwnym dopuszczaniu kobiet do święceń.

²⁵ *Super Sent.*, lib. 4 d. 25 q. 2 a. 1 qc. 1 co.

²⁶ *Supplementum.*, 39 1 a. co.

²⁷ *Contra Gent.*, lib. IV, c. 75.

²⁸ *S. Th.* III^a q. 22 a. 1 co.

²⁹ M. Hauke, *Il diaconato femminile: osservazioni sul recente dibattito*, „Notitiae. COMMENTARII AD NUNTIA ET STUDIA DE RE LITURGICA“ 37 (2001), NR 5, S. 213.

³⁰ H. Noldin, *Summa theologiae moralis iuxta Codicem Iuris Canonici*, t. III, *De sacramentis*, red. A. Schmitt, wyd. 17, Westminster, Maryland: The Newman Press 1951, nr 465, s. 477.

³¹ 1 Kor 14,34-35; 1 Tm 2, 11-13; Ef 5, 22, 24.

³² B.H. Merkelbach, dz. cyt., nr 737, s. 718.

³³ B. Mondin, dz. cyt., hasło: *Bonaventura da Bagnoregio*, s. 124-138; E.I. Zieliński, *Bonaventura (Giovanni Fidenza)*, w: *Powszechna Encyklopedia Filozofii*, t. I, red. A. Maryniarczyk i [in.], Lublin: Polskie Towarzystwo Tomasza z Akwinu 2000, s. 624-627.

³⁴ Doctoris Seraphici S. Bonaventurae S.R.E. Episc. Card., *Commentaria in Quatuor Libros Sententiarum Magistri Petri Lombardi*, t. IV, *In quartum Librum Sententiarum*,

S. Many, którego argumenty przeanalizował M. Conte a Coronata³⁵, uważał, że kobieta *iuro divine* niezdolna jest do przyjęcia diakonatu *proprie dictum*, który został ustanowiony przez Chrystusa dla pełnienia służby ołtarza. Uważał ponadto, że kobiety nie były dotknięte niezdolnością do przyjęcia święceń niższych oraz *diaconatum improprie dictum*, zapewne mając na względzie *casus* starożytnych diakonis, ponieważ najprawdopodobniej według niego święcenia niższe zostały ustanowione przez sam Kościół. Powołując się na historyczny przykład diakonis, uważał, że Kościół określa formę, materię oraz wymogi stawiane kandydatom do przyjęcia święceń. Jednakże Kościół katolicki, według niego, naśladując Jezusa Chrystusa, który nie powierzył kobietom pełnienia żadnego urzędu związanego ze składaniem Ofiary, zwykł nie dopuszczać kobiet do przyjmowania święceń niższych, uważanych za sakramentalia³⁶.

Jeszcze bardziej skrajne stanowisko zajęli kanoniści z rzymskiego Uniwersytetu Gregoriańskiego. Kanoniści jezuicy, F.X. Wernz i P. Vidal, uważali, że kobiety zostały dotknięte niezdolnością do przyjęcia jakiegokolwiek święcenia, w tym również nawet i tonsury³⁷. Dane historyczne, dotyczące diakonis w Kościele starożytnym, tak łacińskim jak i bizantyjskim, zamieścił P. Gasparri w swym dziele *Tractatus canonicus de sacra ordinatione*³⁸, ale w tym miejscu ze względu na założenia metodologiczne niniejszego artykułu nie będziemy poddawali ich analizie.

4. Codex Iuris Canonici

Can. 968 CIC z 1917 roku zawierał passus, brzmiący następująco *sacram ordinationem valide recipit solus vir baptizatus*, który następnie został zacytowany przez prawodawcę w kan. 1024 KPK. Problematyka dopuszczania kobiet do święceń, w tym również do diakonatu, nie była przedmiotem szerszego zainteresowania ani papieży, ani tym bardziej kanonistów, skoro

lib. 2, dist. 25 a. 2 q. 1 con.; Ad Claras Aquas (Quaracchi): Ex Typographia Collegii S. Bonaventurae 1889, s. 650.

³⁵M. Conte a Coronata, *Institutiones iuris canonici ad usum utriusque cleris et scholarum*, t. II, *De sacramentis. Tractatus canonicus*, Torino: Marietti 1945, nr 56, s. 70.

³⁶S. Many, *Praelectiones de sacra ordinatione*, Parisiis: Letouzey et Ané 1905, nr 75, s. 194.

³⁷F.X. Wernz, P.Vidal, *Ius canonicum ad Codicis normam exactum opera Petri Vidal*, t. IV, *De rebus*, cz. 1, *Sacramenta, sacramentalia, cultus divinus, coemeteria et sepultura ecclesiastica auctore Francisco Xav. Wernz*, Romae: Apud Aedes Universitatis Gregoriana 1934, nr 205, s. 261.

³⁸P. Gasparri, *Tractatus canonicus de sacra ordinatione*, t. I, Paris, Lyon: Delhomme et Briguet 1893, nr 110-119, s. 64-72.

w przypisach do can. 968 CIC w wydaniu *Codex Iuris Canonici* z 1930 r. brakuje źródeł wprost odnoszących do badanej przez nas problematyki³⁹.

Kanoniści w kontekście postępów genetyki i psychologii w XX w. poświęcili wiele uwagi problematyce związanej z kwestią określenia z punktu widzenia medycznego płci męskiej. Według praktyki kościelnej lat pięćdziesiątych XX w. za obojnaków prawdziwych (*hermaphroditae veri*) uważano osoby, u których stwierdzono jednoczesne występowanie pierwszorzędnych cech płciowych zarówno gonad męskich jak i żeńskich. W takich przypadkach po jednej stronie ludzkiego ciała znajduje się jądro, a po drugiej jajnik, lub jedna gonada zawiera elementy strukturalne zarówno jądra jak i jajnika. Przypadki występowania „prawdziwego obojactwa” uważano za rzadkie, jednocześnie nie dopuszczając takich kandydatów do przyjęcia święceń, ze względu na ich niezdolność. Jeśli jednak *prawdziwy obojnak* uzyskałby święcenia, wówczas zakazywano mu ich wykonywania, orzekając jednocześnie *reductio ad statum laicalem*⁴⁰. Według ówczesnej praktyki przyjmowano jednak, że najczęściej chodziło w takich przypadkach o kandydatów zwanych *apparentes*, u których stwierdzano występowanie jedynie *obojactwa rzekomego męskiego* (*pseudohermaphroditismus masculinus*). Kanoniści w połowie XX w. przyjmowali, że obojakiem rzekomym męskim był ten kandydat, u którego stwierdzono występowanie, oprócz pierwszorzędnych cech męskich, również drugorzędne cechy płciowe żeńskie. Uważano takich kandydatów za zdolnych do przyjęcia święceń, jeśli rzeczywiście byli mężczyznami. W przypadku stwierdzenia u kandydata obojactwa rzekomego męskiego nie dopuszczano ich do przyjęcia święceń ze względu na *trudności i niebezpieczeństwa z takim stanem związane*⁴¹.

5. Magisterium Kościoła

Wśród źródeł tenoru kan. 1024 KPK istotne miejsce zajmuje dekret Soboru Watykańskiego II z 7 grudnia 1965 r. o posłudze i życiu kapłanów *Presbyterorum ordinis*, który w nr. 2. przypomina naukę Kościoła katolic-

³⁹ *Codex Iuris Canonici Pii X Pontificis Maximi iussu digestus Benedicti Papae XV auctoritate promulgatus / praefatione emi Petrii Gaspari et indice analytico-alphabetico auctus*, [b.m.w.]: Typis Polyglottis Vaticanis 1930, przyp. nr 4, s. 322.

⁴⁰ CIC, can. 211; T. Rakoczy, *Karne usunięcie ze stanu duchownego w rozumieniu Kodeksu Prawa Kanonicznego z 25 stycznia 1983 i listu Kongregacji do spraw Duchowieństwa z 18 kwietnia 2009*, „Roczniki Wydziału Nauk Prawnych i Ekonomicznych KUL” 6 (2010), z. 1, s. 37-58.

⁴¹ F. Bączkowicz, *Prawo kanoniczne. Podręcznik dla duchowieństwa*, t. II, wyd. 3, Opole: Wydaw. Diecezjalne św. Krzyża 1958, nr 68.1, s. 90-91; M. Conte a Coronata, *Institutiones iuris canonici ad usum utriusque cleris et scholarum*, t. II, *De sacramentis. Tractatus canonicus*, Torino: Marietti 1945, nr 57, s. 70-71.

kiego o tym, że Jezus Chrystus ustanowił kapłanów, posiadających władzę składania Ofiary i odpuszczania grzechów⁴². W tym kontekście należy wspomnieć o deklaracji o dopuszczeniu kobiet do kapłaństwa urzędowego *Inter insigniores* wydanej przez Kongregację Nauki Wiary w dniu 15 października 1976 r., traktującej negatywnie o kwestii możliwości dopuszczenia kobiet do przyjmowania święceń w stopniu episkopatu i prezbiteratu. Jedynie deklaracja w nr. 3 wspominała o tym, że nigdy w nie zrodziła się kwestia możliwości udzielania święceń kobietom⁴³.

Prawodawca w kan. 1024 KPK stanowi dwa istotne warunki, jakie kandydat do przyjęcia święceń musi spełnić, aby mógł ważnie je przyjąć⁴⁴. A mianowicie musi być ochrzczonym mężczyzną. Brzmienie normy kodeksowej: *sacram ordinationem valide recipit solus vir baptizatus* oznacza, że święcenia ważnie przyjmuje tylko mężczyzna ochrzczony⁴⁵. Przez termin *sacra ordinatio*⁴⁶ należy rozumieć wszystkie stopnie święceń, dlatego też warunki *ad validitatem* wymienione w tenorze kan. 1024 KPK odnoszą się do przyjęcia święceń zarówno w stopniu episkopatu, prezbiteratu, jak również

⁴² „[U]stanowił tenże Pan niektórych z nich sługami, aby posiadali w społeczności wiernych świętą władzę kapłańską składania Ofiary i odpuszczania grzechów i aby w imieniu Chrystusa sprawowali publicznie, dla ludzi, urząd kapłański” (Sacrosanctum Concilium Oecumenicum Vaticanum II, *Decretum de «Presbyterorum ministerio et vita»*, nr 2; 07.12.1965, AAS 58 [1966] 992; tekst polski: Sobór Watykański II, *Dekret o posłudze i życiu kapłanów «Presbyterorum ordinis»*, w: *Konstytucje. Dekrety. Deklaracje. Tekst polski*, red. J. Groblicki, E. Florkowski, Poznań: Pallotinum 1967, s. 488).

⁴³ „W zakończeniach Listów zawierających pozdrowienia, Apostoł wylicza z wdzięcznością imiona poszczególnych kobiet. Niektóre z nich, jak Pryscylla, Lidia oraz inne, miały duży udział w nawróceniach różnych osób. Dotyczy to zwłaszcza Pryscylly, ponieważ «Pryscylla i Akwila zabrały ze sobą Apollosa i wyłożyły mu dokładniej drogę Bożą» (por. Dz 18, 26), jak również Feby, która usługiwała Kościołowi w Kenchrach (Dz 16, 1). Z przytoczonych faktów jasno wynika, że zwyczaje Kościoła Apostołów daleko odeszły od obyczajów żydowskich. Nigdy jednak nie została postawiona kwestia udzielenia święceń tym kobietom”, *Sacra Congregatio pro Doctrina Fidei, Declaratio «Inter insigniores» circa quaestione madmissionis mulierum ad sacerdotium ministeriale; 15.10.1976; AAS 69 [1977] 104-105; tekst polski: Dokumenty Kongregacji Nauki Wiary 1966-1994*, red. J. Królikowski, Z. Zimowski, Tarnów: Biblos 1997, s. 114.

⁴⁴ D. Cenalmor, *Com. ad can. 1024*, w: *Comentario exegético al Código de Derecho Canónico*, t. III, cz. 1, red. A. Marzoa, J. Miras, R. Rodríguez-Ocaña, wyd. 3, Pamplona: Ediciones Universidad de Navarra, S.A. 2002, s. 932-937.

⁴⁵ CIC, can. 968, § 1.

⁴⁶ Zob. X. Ochoa, *Index Verborum ac Locutionum Codicis Iuris Canonici*, [b.m.w.]: Libreria Editrice Lateranense 1983, hasło: *Sacra Ordinatio*, s. 423; zob. Pius PP. XII, *Constitutio apostolica «Sacramentum Ordinis» de sacris ordinibus diaconatus presbyteratus et episcopatus*, 30.11.1947, AAS 40 (1948) 5-7; zob. J. Ratzinger, *Kościelna nauka o «sacramentum ordinis»*, w: BENEDYKT XVI - Kard. Joseph Ratzinger, *Opera omnia*, t. XII, *Głosiciele Słowa i służby waszej radości*, red. K. Gózdź, M. Górecka, Lublin: Wydawnictwo KUL 2012, s. 67-80.

i diakonatu⁴⁷. Tym samym kobiety absolutnie zostały uznane za niezdolne do przyjęcia święceń prezbiteratu i episkopatu⁴⁸.

J. Krukowski uważa, że zakaz ten nie dotyczy diakonatu, ponieważ nie jest on stopniem kapłaństwa urzędowego⁴⁹. Z punktu widzenia obowiązującego kan. 1024 KPK takiego stanowiska nie da się utrzymać, ponieważ nie pozwala na to brzmienie normy kanonicznej, w której prawodawca zabrania dopuszczania kobiet do *sacra ordinatio*, w tym również i diakonatu. Stanowisko J. Krukowskiego posiada swoje uzasadnienie jedynie teologiczne, które przy obecnym stanie dyskusji, pozostaje nadal otwarte. Dokument *The Canonical Implications of Ordaining Women to the Permanent Diaconate* w IV. B. 1. (*Restriction of Orders to Baptized Males for Validity*)⁵⁰ wspomina o tym, że można byłoby pomyśleć o dopuszczaniu kobiet do diakonatu jedynie w przypadku abrogacji kan. 1024 lub wydania indultu przez Stolicę Apostolską⁵¹.

Kongregacja Nauki Wiary w dekrete generalnym z dnia 19 grudnia 2007 r. postanowiła, że zarówno ten, kto usiłuje udzielić święceń kobiecie (*ordinatio*), jak też kobieta, która usiłuje je przyjąć, podlega ekskomunice wiążącej mocą samego prawa, zarezerwowanej Stolicy Apostolskiej. Sankcja kanoniczna odnosi się do przypadku *delicto attentatae sacrae ordinationis mulieris*, bez dokonywania rozróżnienia na poszczególne stopnie święceń⁵². W tłumaczeniu tego dekretu na język polski zamieszczonym na internetowej stronie watykańskiej zwrot *sacra ordinatio* przetłumaczono jako **święcenia kapłańskie**⁵³. Rodzi się zatem pytanie, czy święcenia diakonatu należy zaliczyć do *sacra ordinatio* czy też jedynie do *ordinatio*? Wydaje się, że przez *sacra ordinatio* należy rozumieć również święcenia diakonatu. K. Nykiel termin *sacra ordinatio* w obszarze prawa kanonicznego karnego oddaje

⁴⁷ KPK, kann. 1008, 1009, § 1.

⁴⁸ J. Krukowski, *Kom. do kan. 1024*, w: *Komentarz do Kodeksu Prawa Kanonicznego*, t. III, cz. 2, *Księga IV. Uświęcające zadanie Kościoła*, red. tenże, Poznań: Pallotinum 2011, s. 221; A. Niesiołowska, *Zakaz udzielania sakramentu święceń kobiecie*, „*Studia Paradyskie*” 26 (2016), s. 128.

⁴⁹ J. Krukowski, dz. cyt., s. 221.

⁵⁰ Pobrano z: <http://www.womenpriests.org/classic3/canonlawsoc.asp#II>, Dnia (2017,09,22).

⁵¹ G.P. Montini, dz. cyt., s. 178-179.

⁵² Congregatio pro Doctrina Fidei, *Decretum Generale de delicto attentatae sacrae ordinationis mulieris*, 19.12.2007, AAS 100 (2008) 403.

⁵³ Kongregacja Nauki Wiary, *Dekret ogólny w sprawie przestępstwa, jakim jest usiłowanie udzielenia kobiecie święceń kapłańskich*. Pobrano z: ww.vatican.va/roman_curia/congregations

[/cfaith/documents/rc_con_cfaith_doc_20071219_attentata-ord-donna_pl.html](http://cfaith/documents/rc_con_cfaith_doc_20071219_attentata-ord-donna_pl.html), Dnia (2017,09,22).

poprzez użycie terminu *święcenia kapłańskie*⁵⁴. Wydaje się, że w badanym obszarze panuje swego rodzaju zamieszanie.

Prawodawca nie wymaga od kandydata do ważności przyjęcia święceń, ani osiągnięcia odpowiedniego wieku, ani odznaczania się innymi obiektywnymi przymiotami, ponieważ sakrament święceń jest skuteczny *ex opere operato*. Oczywiście po wyrażeniu powyższej konstatacji należy bezwzględnie podkreślić, że ważność przyjętych święceń zależy w sposób bezwarunkowy od spełnienia przez kandydata warunków związanych ze sferą intencjonalną⁵⁵.

Kanoniczny wymóg, aby kandydat do święceń był ochrzczony bez wątplenia wynika z prawa Bożego, ponieważ chrzest jest bramą sakramentów⁵⁶. Również kanoniczny wymóg, aby kandydat do święceń był mężczyzną nie podlega wątpliwości, co wynika z nauczania Urzędu Nauczycielskiego Kościoła. Równocześnie w historii Kościoła katolickiego nie jest znana większa liczba przypadków kontestowania tej doktryny w zakresie prawno-teologicznym. Co nie oznacza, że współcześnie nadal miałyby trwać ta jedność myślności charakteryzująca panoramę poglądów poprzednich pokoleń kanonistów. Powyższa sytuacja uległa zmianie, m.in. pod wpływem przemian społeczno-obyczajowych lat 60. XX w. rozgrywających się w krajach kultury euroatlantyckiej z wyjątkiem Kościołów położonych w krajach Europy Środkowo-Wschodniej oraz wschodnich Kościołów katolickich. Teologowie i kanoniści, reprezentujący kontestacyjne nurty myślowe, zaczęli domagać się dopuszczania kobiet do święceń w stopniu prezbiteratu. W tym również sensie wypowiedziały się również wspólnoty kościelne położone w przestrzeni kultury anglosaskiej, przez co problematyka dopuszczenia kobiet do prezbiteratu nabrała znaczenia również ekumenicznego. W tym sensie Urząd Nauczycielski Kościoła negatywnie wypowiedział się w sprawie dopuszczania kobiet do święceń w stopniu episkopatu i prezbiteratu.

⁵⁴ K. Nykiel, *Przyczyny i procedura wydalenia duchownych według norm i praktyki Kongregacji Nauki Wiary*, „Prawo Kanoniczne” 54 (2011), nr 3-4, s. 44; Congregatio pro Doctrina Fidei, *Normae de delictis Congregationi pro Doctrina Fidei reservatis seu Normae de delictis contra fidem necnon de gravioribus delictis*; 21 maii 2010, art. 5, 1°-2°, AAS 102 (2010) 423-424.

⁵⁵ CIC, cann. 211, 1993-1998; KPK, kann. 290, 1°; 1026; 1708-1712; Sacra Congregatio de Sacramentis, *Regulae servandae Ut locorum Ordinarii in processibus super nullitate sacrae ordinationis vel onerum sacris ordinibus inhaerentium a sacra congregatione de disciplina sacramentorum editae*, 9 iun. 1931 (AAS 23 [1931] 457-492); Congregatio de Cultu Divino et Disciplina Sacramentorum, *Decretum Ad satius tutiusque consulendum quo Regulae Servandae ad nullitatem sacrae Ordinationis declarandam foras dantur*, 16 oct. 2001 (AAS 94 [2002] 292-300); W. Kiwior, *Dyspensa od celibatu prezbiterów i diakonów*, „Prawo Kanoniczne” 54 (2011), nr 3-4, s. 117-145.

⁵⁶ KPK, kan. 849.

Jak do tej pory nie dysponujemy żadnym dokumentem Stolicy Apostolskiej, któryby *expressis verbis* odniósłby się do problematyki związanej z promowaniem kobiet do święceń diakonatu. Mamy jedynie do dyspozycji, jak podaje T. Rincón-Pérez⁵⁷, *Notificatio* prefektów kilku kongregacji z 14 września 2001 zaaprobowaną następnie przez Jana Pawła II († 2005)⁵⁸, w której odrzuca się możliwość promowania kobiet do diakonatu.

6. Sakramentalność diakonatu

Diakon to wierny, który otrzymuje pierwszy stopień sakramentu święceń, stając się *minister sacer* oraz wchodząc do struktury hierarchicznej Kościoła⁵⁹. Rozważając święcenia diakonatu w perspektywie jego sakramentalnego wymiaru należy zreferować, przynajmniej sumarycznie w kilku punktach to, co Międzynarodowa Komisja Teologiczna ustaliła odnośnie sakramentalności święceń diakonatu w dokumencie *Il diaconato: Evoluzione e prospettive*⁶⁰. Sakramentalność diakonatu *sensu stricto* należy postrzegać w perspektywie siedmiu sakramentów, jako widzianych znaków niewidzialnej łaski, wśród których wymienia się również *ordines*. Wśród nich są poszczególne *ordo* lub *gradus*, których liczba w ciągu wieków obejmowała od trzech do dziewięciu święceń. Diakoniat obok prezbiteratu zawsze był zaliczany do *ordines sacri*, do których, z czasem ze względu na wymóg celibatu, zaczęto zaliczać również subiakonat. Episkopatu w średniowiecznej teologii zasadniczo nie zaliczano do *ordines* ale do *dignitates*.

Pierwszej wypowiedzi Urzędu Nauczycielskiego Kościoła na temat sakramentalności diakonatu, idąc za *Breviarium Fidei*, należałoby doszukiwać się w tenorze kan. 1 synodu w Benewencie (1091)⁶¹ promulgowanym w dniu 18 marca 1091 r., w którym ojcowie synodalni stwierdzili: żaden w przyszłości nie może zostać wybrany na biskupa, jeśli nie okazał się *pobożnym w świętych*

⁵⁷ T. Rincón-Pérez, *La liturgia e i sacramenti nel diritto della Chiesa*, Roma: EDUSC-Edizioni Università della Santa Croce 2014, s. 375.

⁵⁸ Dottrina della Fede, Congregazione per il Culto Divino e la Disciplina dei Sacramenti, Congregazione per il Clero, *Notificazione*, 14.09.2001, w: *Notitiae . Commentarii ad nuntia et studia de re liturgica* 37 (2001), s. 400.

⁵⁹ KPK, kan. 1008.

⁶⁰ Pobrano z (http://www.vatican.va/roman_curia/congregations/cfaith/cti_documents/rc_con_cfaith_pro_05072004_diaconate_pl.html, Dnia (2017,09,22).

⁶¹ „Nullus deinceps in episcopum eligatur, nisi qui in sacris ordinibus religiose vinens inventus est. Sacros autem ordines dicimus diaconatum ac presbyteratum. Hos siquidem solos primitiva legitur Ecclesia habuisse; super his solum praeceptum habemus apostoli“ (Concilium Beneventanum, *can. 1*, w: *Sacrorum Conciliorum Nova et Amplissima Collectio*, t. XX, red. G.D. Mansi, Ph. Labbe, J-B. Martin, Venetiis: apud Antonium Zatta 1775, kol. 738).

święceniach. Świętymi zaś święceniemi nazywany diakonat i prezbiterat. Tylko te mianowicie miał, jak się czyta, Kościół pierwotny⁶².

Źródła współcześnie rozumianej sakramentalności diakonatu należy doszukiwać się w dwunastowiecznej twórczości teologicznej Piotra Lombarda (†1160), który uważał diakonat za jedno ze święceń *ordo spiritualis et sacris* lub *gradus officiorum*, upatrując jego źródła w nakazie apostoelskim. Piotr Lombard swój traktat *De ordinibus ecclesiasticis* temat sakramentalności diakonatu poruszył w XXIV dystynkcji IV. księgi *Sententiae*, który zaledwie z wyjątkiem kilku przysłowiowych wersetów, intelektualnie zależy od pism Hugona od św. Wiktora († 1141), Iwona z Chartres († 1040-1115) oraz oczywiście od *Decretum Gratiani*. Wszyscy wymienieni autorzy z kolei zależeli od traktatu *De septem ordinibus Ecclesiae* (V-VII w.), jednego z pierwszych rozpraw powstałych w Kościele łacińskim poświęconym wyłożeniu nauki o różnorodności stopni hierarchii kościelnej⁶³.

Św. Tomasz z Akwinu († 1274), podążając za swymi scholastycznymi poprzednikami, uważał, że święcenia diakonatu należą do sakramentu święceń, jednego z siedmiu sakramentów Nowego Przymierza. Akwinata nauczał, że każde z *ordo*, ze względu na szczególną konsekrację, charakteryzuje się zindywidualizowaną relacją do Najświętszej Eucharystii (*sacramentum sacramentorum*). Święcenia diakonatu według Akwinaty udzielają zdolności do otrzymania władzy do pełnienia służby względem prezbiterów w sprawowaniu sakramentów: *per sacramentum ordinis constituitur aliquis dispensator aliorum sacramentorum*⁶⁴. Według św. Tomasza z Akwinu sakrament święceń wyciska charakter sakramentalny na ordynowanym: *in Baptismo imprimatur character fidei, conformans nos divinae sapientiae, et in ordine character potestatis, conformans nos divinae potentiae*⁶⁵ i w ten sposób określa jego sakramentalny charakter: *distinctio a caractere aeterno impressa animae rationali, secundum imaginem consignans Trinitatem creatam Trinitati creanti et recreanti, et distinguens a non configuratis, se-*

⁶² *Breviarium Fidei. Wybór doktrynalnych wypowiedzi Kościoła*, red. I. Bokwa, Poznań: Księgarnia Świętego Wojciecha 2007, nr 223, s. 132; E.H. Landon, *A manual of councils of the Holy Catholic Churches*, t. I, Edinburgh: John Grant 1909, s. 93; W. Danielski, Z. Starnawski, *Benewent, Benevento*, w: *Encyklopedia Katolicka*, t. II, red. F. Gryglewicz i [in.], Lublin: TN KUL 1989, kol. 266-267; G.A. Loud, *The Latin Church in Norman Italy*, New York: Cambridge University Press 2007, s. 144.

⁶³ The Pseudo-Hieronymian. «*De septem ordinibus ecclesiae*»: notes on its origins, abridgments, and use in early medieval canonical collections, w: R.E. Reynolds, *Clerical Orders in the Early Middle Ages. Duties and ordination*, Aldershot: Ashgate 1999, s. 238-252.

⁶⁴ *Super Sent.*, lib. 4 d. 24 q. 2 a. 1 qc. 2 arg. 3.

⁶⁵ *Super Sent.*, lib. 4 d. 7 q. 2 a. 1 qc. 1 s. c. 1.

*cundum statum fidei*⁶⁶. Może tylko w jednym miejscu Akwinata wspomniał o tym, że do diakona należy również ewangelizowanie⁶⁷. W opozycji do Tomaszowych poglądów, jego zakonny współbrat, Guillaume Durand z Saint-Pourçain-sur-Sioule w Owernii († 1334) sformułował linię doktrynalną, według której diakonat nie ma charakteru sakramentalnego. Twierdził że, jedynie święcenia prezbiteratu mają charakter sakramentalny, natomiast pozostałe święcenia, włączając w to oczywiście i diakonat, sakramentale⁶⁸. Według nauki ojców Soboru Trydenckiego (1563) diakonat nie został ustanowiony bezpośrednio przez Jezusa Chrystusa, co w czasach nam współczesnych znalazło odzwierciedlenie w tenorze can. CIC oraz kan. 1008 KPK, gdzie Prawodawca stanowi, że [*s*]acramento ordinationis ex divina institutione [...]. Diakoniat według *Tridentinum* został ustanowiony m.in. jako pomoc w wykonywaniu *dignius et maiore cum veneratione ministerium tam sancti sacerdotii*. Zabrakło tu zupełnie odniesienia *ad ministerium episcopi*, które znalazło swoje dopełnienie w nauczaniu Soboru Watykańskiego II. W każdym razie diakonat jawił się w dekretach Soboru Trydenckiego jedynie jako święcenie, stanowiące pewien etap *ad sacerdotium*. Zatem *Tridentinum*, definiując dogmatycznie *ordo* lub *sacra ordinatio* jako *vere sacramentum*⁶⁹ nie wymienił *expilicite* diakonatu, wymieniając go jedynie wśród *ministri*. W takim przypadku, uznając za zdogmatyzowaną sakramentalność diakonatu, równocześnie to samo należałoby uczynić ze święceniami niższymi, co już wówczas wydawało się zabiegiem zupełnie nieuprawnionym. Na naszą uwagę zasługuje tenor can. 6 Soboru Trydenckiego, w którym czytamy: *si quis dixerit in Ecclesia catholica non esse hierarchiam, divina ordinatione institutam, quae constat ex episcopis, presbyteris et ministris, a. s.*⁷⁰.

7. Diakoniat a kapłaństwo Chrystusa

Według opinii wyrażonej przez G. Ghirlandaę i E. Olivares'a możliwość dopuszczenia kobiet do święceń diakonatu uzależniona jest od relacji zachodzącej pomiędzy diakonatem a kapłaństwem Chrystusa⁷¹. Pomimo tego, że Sobór Watykański II potwierdził, że święcenia diakonatu wyciskają cha-

⁶⁶ *S. Th.* III^a q. 63 a. 3 s. c.

⁶⁷ *S. Th.* III^a q. 67 a. 1 co.

⁶⁸ *N. Dvrandi Sancto Portiano, in Sententias Theologicas Petri Lombardi Commentariorum libri quatuor*, libr. IV d. 24 q. 6, Antverpiae: Stelsius 1567, s. 364.

⁶⁹ Concilium Tridentinum, *Canones de sacramento ordinis*, can. III, w: *Dokumenty Soborów Powszechnych. Tekst łaciński, polski*, t. IV (1511-1870). *Lateran V, Trydent, Watykan I*, red. A. Baron, H. Pietras, Kraków: WAM 2005, s. 685.

⁷⁰ Tamże, can. VI.

⁷¹ G. Ghirlanda, Estanislao Olivares D'Angelo, *Requisiti negli ordinandi*, w: *Nuovo Dizionario di Diritto Canonico*, red. C. Corral Salvador, V. De Palolis, G. Ghirlanda, wyd. 2, Ciniselo Balsamo: San Paolo 1996, s. 915.

rakter sakramentalny, to w tenorze kan. 1008 KPK zamieszczono passus, że przez *sacramento ordinis ex divina institutione inter christifideles quidam, caractere indelebili quo signantur*.

Pap. Benedykt XVI w motu proprio *Omnium in mentem* m.in. znowelizował brzmienie tenorów kann. 1008 i 1009 KPK⁷². Papież dokonał różnicowania pomiędzy kapłaństwem powszechnym wiernych a kapłaństwem służebnym. Zakres kapłaństwa wiernych według kan. 204, § 1 KPK został określony w następujący sposób: *wiernymi są ci, którzy przez chrzest wszczępieni w Chrystusa, zostali ukonstytuowani Ludem Bożym i stawszy się z tej racji na swój sposób uczestnikami kapłańskiego, prorockiego i królewskiego posłannictwa Chrystusa, zgodnie z własną każdego pozycją, są powołani do wypełniania misji, jaką Bóg powierzył pełnić Kościołowi w świecie*. Natomiast Benedykt XVI w znowelizowanym tenorze kan. 1008 KPK określił sakrament kapłaństwa w relacji do służby ludowi Bożemu, a nie jak dotychczas to było, do Chrystusa Głowy: *na mocy ustanowienia Bożego, przez sakrament kapłaństwa niektórzy spośród wiernych, naznaczeni w nim niezatartym charakterem, są ustanawiani świętymi szafarzami; są oni mianowicie konsekrowani i przeznaczeni, ażeby odpowiednio do swojego stopnia służyć ludowi Bożemu, z nowego i szczególnego tytułu*. A dodając § 3. do kan. 1009 KPK, określił pozycję kanoniczną diakonów przez to, że stwierdził, iż *zostają ustanowieni po to, by służyli ludowi Bożemu poprzez diakonię liturgii, słowa i miłości*. Reforma pap. Benedykt XVI wynikała z brzmienia nr. 1581⁷³ *Katechizmu Kościoła Katolickiego* w kontekście wykładu nauki Soboru Watykańskiego II⁷⁴.

8. Współczesna debata

Zakaz udzielania święceń kobietom został zakwestionowany przez niektórych teologów i kanonistów po Soborze Watykańskim II pod wpływem poglądów teologicznych, które pojawiły się we wspólnotach protestanckich zmierzających do umożliwienia kobietom przyjmowania święceń. Równow-

⁷² Benedictus PP. XVI, *Litterae apostolicae motu proprio datae «Omnium in mentem» Quaedam in Codice Iuris Canonici immutantur*, 26.10.2009; art. 1-2; AAS 102 (2010) 10; tekst polski: Benedykt XVI, *List apostolski motu proprio «Omnium in mentem» na temat zmian w Kodeksie Prawa Kanonicznego z 1983 r.*, 26.10.2009, „L'Osservatore Romano” (wyd. polskie) 5 (2010), s. 14.

⁷³ Zob. *Katechizm Kościoła Katolickiego*, Poznań: Pallotinum 1994, nr 1581, s. 375.

⁷⁴ Sacrosanctum Concilium Oecumenicum Vaticanum II, *Constitutio dogmatica «Lumen gentium» de Ecclesia*, 21.11.1964, nr 29, AAS 57 (1965) 36; tekst polski: Sobór Watykański II, *Konstytucja dogmatyczna o Kościele «Lumen gentium»*, w: *Konstytucje. Dekrety. Deklaracje. Tekst polski*, red. J. Groblicki, E. Florowski, Poznań: Pallotinum 1967, s. 135-136.

częśnie podobne tendencje przeniknęły do poglądów teologów katolickich, którzy pod wpływem tzw. *teologii feministycznej* zaczęli opowiadać się za możliwością zmiany stanowiska Kościoła katolickiego odnośnie wycofania zakazu dopuszczania kobiet do święceń, w tym szczególnie do diakonatu⁷⁵.

Propozycja dopuszczania kobiet do diakonatu została sformułowana na niedawno odbytym Synodzie Biskupów poświęconym rodzinie. Autorem wspomnianej propozycji był kanadyjski abp Paul-André Durocher, który podjął próbę zainicjowania synodalnej dyskusji na temat możliwości przedyskutowania problematyki związanej z możliwością dopuszczania kobiet do diakonatu stałego. W swej wypowiedzi odniósł się również do zdolności kobiet odgrywania znaczących ról w procesie podejmowania decyzji w Kościele, łącznie z możliwością mianowania ich na stanowiska w Kurii Rzymskiej, jak i kuriach diecezjalnych. Podjętą problematykę swego wystąpienia prelegent uzasadnił powagą problematyki związanej z przemyśleniem na nowo roli kobiety w Kościele katolickim⁷⁶.

W odpowiedzi na te postulaty, które docierały do papieża Franciszka na temat przemyślenia na nowo roli kobiet w Kościele katolickim, w dniu 12 maja 2016 roku zapowiedział utworzenie komisji do zbadania możliwości przyznania kobietom posługi w Kościele w charakterze diakonis⁷⁷. Następnie w dniu 2 sierpnia 2016 roku papież podjął decyzję o ustanowieniu *Commissione di Studio sul Diaconato delle donne*⁷⁸.

Oczywiście większość teologów i kanonistów, m.in. G.L. Müller i M. Hauke, opowiadają się za tym, że sakrament święceń wyraża relację pomiędzy Chrystusem, Głową i Oblubieńcem Kościoła, a Kościołem jako Jego Ciałem i Oblubienicą i dlatego może być przyjęty jedynie przez mężczyznę.

⁷⁵ J. Krukowski, dz. cyt., s. 221-222.

⁷⁶ P.A. Durocher, *Mówić, radzić i decydować*, „L'Osservatore Romano” (wyd. polskie) 2 (2016), s. 58-59.

⁷⁷ „Credo che chiederò alla Congregazione per la Dottrina della Fede che mi riferiscano circa gli studi su questo tema (tzn. diaconis [MB]) [...]. E inoltre vorrei costituire una commissione ufficiale che possa studiare la questione: credo che farà bene alla Chiesa chiarire questo punto; sono d'accordo, e parlerò per fare una cosa di questo genere” (*Udienza all'Unione Internazionale Superiore Generali [giovedì 12 maggio 2016]*, w: *Sala Stampa della Santa Sede. Bollettino quotidiano del 13.05.2016*, Pobrano z: <https://press.vatican.va/content/salastampa/it/bollettino/pubblico/2016/05/13/0337/00782.html>, Dnia (2017,09,22)).

⁷⁸ W skład Komisji wchodzi J.E. Bp. Luis Francisco Ladaria Ferrer, S.I., abp tyt. Tibica, prefekt Kongregacji Nauki Wiary (jako jej przewodniczący) oraz dwunastu członków reprezentujących różnorodne środowiska naukowe (*Sala Stampa della Santa Sede, Istituzione della Commissione di Studio sul Diaconato delle donne, 02.08.2016*, Pobrano z: <https://press.vatican.va/content/salastampa/it/bollettino/pubblico/2016/08/02/0569/01268.html>, Dnia [2107, 09,22]).

Kobiety mogą jedynie pełnić sakramentalne posługi w Kościele, do których nie są wymagane żadne święcenia⁷⁹.

Tymczasem przeciwnego zdania jest m.in. A. Grillo, liturgista, który w swym wystąpieniu *La possibilità del diaconato femminile oggi. Una piccola dimostrazione tomista «a contrario»* zaprezentowanym 29 października 2016 roku w Vicenzy na konferencji *Donne diacono: Un ministero impossibile? opowiedział się za zdolnością kobiet do przyjęcia święceń diakonatu*. Według niego przeciwnicy dopuszczania kobiet do święceń swoje argumenty opierają na twierdzeniu, że Tomaszowe tezy o święceniach kapłańskich należałoby odnosić również do święceń diakonatu, a dotychczasowy brak możliwości przyjmowania święceń diakonatu przez kobiety w zmienionym kontekście społeczno-obyczajowym stracił zupełnie na znaczeniu. Św. Tomasz z Akwinu powoływał się na argument *de necessitate sacramenti*, twierdząc, że *quae si desint, non potest aliquis suscipere neque sacramentum neque rem sacramenti*. A. Grillo twierdzi, że analizowane *impedimentum* w kontekście współczesnej kultury postmodernistycznej, sięgającej swymi korzeniami wolnomyślicielstwa XVII w., powinno przestać obowiązywać. Swoje rozumowanie opiera na argumentacji, że skoro Tomaszowe założenie, że kobiety nie mogą przyjmować święceń, ponieważ pozostają w stanie uzależnienia, to w dobie kultury postmodernistycznej owa kobieca niższość zupełnie straciła na znaczeniu⁸⁰.

Zakończenie

Istotne dla naszych końcowych rozważań są wnioski zawarte w teologicznym studium M. Hauke'go *Il diaconato femminile: Osservazioni sul recente dibattito*, a opublikowanego w 2001 roku, które jednak niesie interesujące

⁷⁹ Zob. Ioannes Paulus PP. II, *Epistula Apostolica «Mulieris dignitatem» De dignitate ac vocatione mulieris Anno Mariali vertente*, 15.08.1988, AAS (1988) 1653-1729; tekst polski: Jan Paweł II, *List apostolski «Mulieris dignitatem» Ojca Świętego Jana Pawła II*, „L'Osservatore Romano” (wyd. elektroniczne). Pobrano z: http://www.opoka.org.pl/biblioteka/W/WP/jan_pawel_ii/listy/mulieris.html, Dnia (2017,09,22); zob. Ioannes Paulus PP. II., *Epistola apostolica «Ordinatio sacerdotalis» de Sacerdotali ordinatione viris tantum reservanda*, 22.05.1994, AAS 86 (1994) 545-548; Jan Paweł II, *List apostolski «Ordinatio sacerdotalis» papieża Jana Pawła II o udzielaniu święceń kapłańskich wyłącznie mężczyznom*, „L'Osservatore Romano” (wyd. elektroniczne). Pobrano z: http://www.opoka.org.pl/biblioteka/W/WP/jan_pawel_ii/listy/ordinatio_sacerdotalis.html, Dnia (2017,09,22).

⁸⁰ A. Grillo, *La possibilità del diaconato femminile oggi. Una piccola dimostrazione tomista «a contrario»*, Pobrano z: <http://www.cittadellaeditrice.com/munera/dibattito-sul-diaconato-femminile-4-il-metodo-di-s-tommaso-daquino/>, Dnia (2017,09,22); Św. Tomasz z Akwinu, *Suma teologiczna w skrócie*; red. F.W. Bednarski, Warszawa; Antyk. Marcin Dybowski 2000, s. 905.

implikacje kanoniczne⁸¹. Autor tego cennego studium poruszył m.in. zagadnienie relacji zachodzącej pomiędzy diakonatem kobiet a sakramentalnymi święczeniami diakonatu. Według M. Hauke'go jedna grupa teologów utrzymuje, że diakonat kobiet w starożytności stanowił jedynie swego rodzaju odmianę święceń diakonatu⁸². Takie stanowisko teologiczne równocześnie sprzyja podtrzymywaniu tezy o możliwości przywrócenia w przyszłości instytucji diakonatu kobiet w Kościele łacińskim. Druga natomiast grupa badaczy, której może być A.G. Martimort, opowiada się za tezą, że w przypadku żeńskiego diakonatu mamy do czynienia z jakościowo odmienną instytucją kanoniczną. W ten sposób, według drugiej grupy badaczy, nie można mówić o sakramentalności święceń udzielanych diakonisom. Autor niniejszych rozważań przychylił się do poglądów reprezentowanych przez drugą grupę uczonych.

Streszczenie

Celem artykułu jest ukazanie w ujęciu historyczno-prawnym stanu toczącej się dyskusji wśród teologów i kanonistów na temat dopuszczalności kobiet do przyjmowania święceń diakonatu w kontekście kan. 1024 KPK. Artykuł ma charakter naukowy i powstał przy zastosowaniu metody historyczno-prawnej oraz dogmatyczno-prawnej. Prawodawca w tenorze kan. 1024 KPK postanowił, że jedynie mężczyzna ochrzczony może zostać ważnie dopuszczony do przyjęcia *sacra ordinato*. Przez termin *sacra ordinatio* należy rozumieć sakrament święceń wszystkich stopni (episkopat, prezbiterat i diakonat). Kobiety mogłyby zostać dopuszczone do święceń diakonatu, ponieważ nie stanowi stopnia kapłaństwa Chrystusa. Mogłyby się to dokonać przy obecnym stanie prawnym na drodze abrogacji kan. 1024 KPK lub wydania przez Stolicę Apostolską indultu. Ocena kanonicznych implikacji dopuszczenia kobiet do diakonatu uzależniona jest od historycznej i teologicznej oceny zachowanych źródeł świadczących o istnieniu w starożytności i średniowieczu praktyki ordynowania diakonis. Cel artykułu został osiągnięty tylko w części, ponieważ tocząca się dyskusja nie została jeszcze zamknięta, a fragmentaryczność zachowanych źródeł nie pozwala na postawienie końcowych tez.

⁸¹ M Hauke, dz. cyt., s. 206.

⁸² Tezę tę podtrzymywał C. Vagaggini OSBCam (1909–1999), który w artykule *L'ordinazione delle diaconesse nella tradizione greca e bizantina* opublikowanym przez Pontificio Istituto Orientale w rzymskim czasopiśmie „Orientalia Christiana Periodica“ (40 [1974], s. 146-189).

Summary

Utrum sexus femineus impediatur ordinis susceptionem. A women's inability to be promoted to the diaconal order in the Latin Church in the historical-legal terms

The objective of the article is the historical and canonical status of today's continuing debate among theologians and canonists on the admission of women to be promoted to the diaconal order in the context of can. 1024 CCL. The article has the scientific nature and has been developed using the historical-canonical and dogmatic-canonical method. The legislator in tenor can. 1024 CCL decided that a baptized male alone receives *sacra ordinatio* validly. The *sacra ordinatio* should be understood as the sacrament of ordination of all degrees (episcopate, presbyterate and diaconate). Women could be promoted to the diaconate, because it does not constitute in the priesthood of Christ. This could be done under the current legal system by abrogation of can. 1024 CCL or the issuing of an indult by the Apostolic See. The estimation of the canonical implications of the admission of women to the diaconate depends on the historical and theological valuation of the preserved sources, which testify to the existence in the ancient and medieval practice of the ordination of deaconesses. The objective of the article has been realized only in part because the continuing discussion has not yet been closed, and the fragmentation of the preserved sources does not allow for the final theses.

Bibliografia

Barcellona, R. (2003). Lo spazio declinato al femminile nei concili gallici fra IV e VI secolo. W: R. Barcellona, T. Sardella (red.), *Munera amicitiae. Studi di storia e cultura sulla tarda antichità offerti a Salvatore Pricoco* (25-49). Soveria Mannelli: Rubbettino.

Baron, A., Pietras, H. (2001). *Dokumenty Soborów Powszechnych. Tekst grecki, łaciński, polski*, t. I (325-787). Kraków: Wydawnictwo WAM.

Bączkiewicz, F. (1958). *Prawo kanoniczne. Podręcznik dla duchowieństwa*, t. II, wyd. 3. Opole: Wydaw. Diecezjalne św. Krzyża.

Benedictus PP. XVI. (2010). Litterae apostolicae motu proprio datae «Omnium in mentem» Quaedam in Codice Iuris Canonici immutantur, 26.10.2009, *Acta Apostolicae Sedis*, (102) 8-10.

Benedykt XVI. (2010). List apostolski motu proprio «Omnium in mentem» na temat zmian w Kodeksie Prawa Kanonicznego z 1983 r., 26.10.2009, *L'Osservatore Romano (wyd. polskie)*, 5, (13-14).

Biblia Jerozolimaska. (2006). wyd. 3. Poznań: Pallotinum.

Bider, M. (2016). Początki instytucji diakonis w Kościele łacińskim w ujęciu historyczno-kanonicznym opublikowanym. *Roczniki Nauk Prawnych*, 4 (26), 137-161.

Bokwa, I. (2007). *Breviarium Fidei. Wybór doktrynalnych wypowiedzi Kościoła*, Poznań: Księgarnia Świętego Wojciecha.

Bradshaw, P. F.(2016). *W poszukiwaniu kultu chrześcijańskiego. Źródła i metody współczesnej liturgii*. Kraków: Dominikańskiego Ośrodka Liturgicznego.

Brooten, B.J. (1982). *Women Leaders in the Ancient Synagogue. Inscriptional Evidence and Background Issues*, Chico: Scholars Press.

Canon Law Society of America-Ad hoc Committee. (1995). *The Canonical Implications of Ordaining Women to the Permanent Diaconate*, Pobrano z: <http://www.womenpriests.org/classic3/canonlawsoc.asp#II>, Dnia (2017,09,22).

Cattaneo, E. (2016). *I ministeri nella Chiesa antica: testi patristici dei primi tre secoli*, Milano: Edizioni Paoline.

Cenalmor, D. (2002). Com. ad can. 1024. W: A. Marzoa, J. Miras, R. Rodríguez-Ocaña (red.), *Comentario exegético al Código de Derecho Canónico*, t. III, cz. 1, wyd. 3,(932-937), Pamplona: Ediciones Universidad de Navarra. S.A. 2002.

Codex Iuris Canonici Pii X Pontificis Maximi iussu digestus Benedicti Papae XV auctoritate promulgatus praefatione emi Petrii Gaspari et indice analytico-alphabetico auctus. (1930). [b.m.w.]: Typis Polyglottis Vaticanis.

Commissione Teologica Internazionale. (2003). *Il diaconato: Evoluzione e prospettive*. Pobrano z : http://www.vatican.va/roman_curia/congregations/cfaith/cti_documents/rc_con_cfaith_pro_05072004_diaconate_it.html, Dnia (2017,09,22).

Concilium Tridentinum. (2005). Canones de sacramento ordinis. W: A. Baron, H. Pietras (red.), *Dokumenty Soborów Powszechnych. Tekst łaciński, polski*, t. IV (1511-1870). *Lateran V, Trydent, Watykan I* (685-687), Kraków: WAM.

Congregatio de Cultu Divino et Disciplina Sacramentorum. (16.10.2001). Decretum Ad satius tutiusque consulendum quo Regulae Servandae ad nullitatem sacrae Ordinationis declarandam foras dantur, *Acta Apostolicae Sedis*, (94), 292-300.

Congregatio pro Doctrina Fidei. (2010). Normae de delictis Congregationi pro Doctrina Fidei reservatis seu Normae de delictis contra fidem necnon de gravioribus delictis, 21.05. 2010, *Acta Apostolicae Sedis*, (102) 419-434.

Congregatio pro Doctrina Fidei. (2010). Normae de gravioribus delictis, 21.05.2010, *Acta Apostolicae Sedis*, (102), 423-424.

Congregatio pro Doctrina Fidei.(2008) Decretum Generale de delicto attentatae sacrae ordinationis mulieris, 19.12.2007, *Acta Apostolicae Sedis* (100), 403.

Conte a Coronata, M. (1954). *Institutiones iuris canonici ad usum utriusque clerici et scholarum*, t. II, *De sacramentis. Tractatus canonicus*. Torino: Marietti.

Cranfield, C.E.B. (1998). *Romans 9-16*, wyd. 2. New York: Bloomsbury T&T Clark 1998.

Danielski, W., Starnawski, Z. (1989). Benewent, Benevento. W: F. Gryglewicz i [in.] (red.), *Encyklopedia Katolicka*, t. II, (266-267). Lublin: TN KUL.

Doctoris Seraphici S. Bonaventurae S.R.E. Episc. Card. (1889). *Commentaria in Quatuor Libros Sententiarum Magistri Petri Lombardi*, t. IV, *In quartum Librum Sententiarum*. Ad Claras Aquas (Quaracchi): Ex Typographia Collegii S. Bonaventurae.

Dottrina della Fede, Congregazione per il Culto Divino e la Disciplina dei Sacramenti, Congregazione per il Clero. (2001). Notificazione, 14.09.2001. *Notitiae. Commentarii ad nuntia et studia de re liturgica* (37), 400.

Dunn, J.D.G. (1988). *Romans 9-16 (Word Biblical Commentary 38B)*. Dallas: Word Books.

Durocher, P.A. (2016). Mówić, radzić i decydować, *L'Osservatore Romano (wyd. polskie)*, 2, (58-59).

Eldarov, G. (1965). Febe, W: Istituto Giovanni XXIII nella Pontificia Università Lateranense (red.), *Bibliotheca sanctorum*, t. V (kol. 506-507). Roma: Città Nuova Editrice.

Friedberg, E. (1879). *Corpus juris canonici. Decretum magistri Gratiani*. Leipzig: B. Tauchnitz.

Gaillard, B. (2011). Pontifical de consécration des vierges de Dom Innocent Le Masson. W: B. Gaillard (red.), *Consécration des vierges en Chartreuse (Analecta Cartusiana, t. 250)*, t.I, (196-240). Salzburg: Institut für Anglistik und Amerikanistik, Universität Salzburg.

Gasparri, P. (1893). *Tractatus canonicus de sacra ordinatione*, t. I, Paris, Lyon: Delhomme et Briguet.

Ghirlanda, G., Olivares D'Angelo, E. (1996). *Requisiti negli ordinandi*. W: C. Corral Salvador, V. De Palolis, G. Ghirlanda (red.), *Nuovo Dizionario di Diritto Canonico* (914-916), wyd. 2, Ciniselo Balsamo: San Paolo 1996.

Gillman, F.M. (1992). *Phoebe*. W: D.N. Freedman (red.), *The Anchor Bible Dictionary*, t. V. New York: Doubleday.

Grillo A., *La possibilità del diaconato femminile oggi. Una piccola dimostrazione tomista «a contrario»*, Pobrano z: <http://www.cittadellaeditrice.com/>

munera/dibattito-sul-diaconato-femminile-4-il-metodo-di-s-tommaso-daquino/, Dnia (2017,09,22).

Gryson, R.(1972). *Le Ministère des femmes dans l'Eglise ancienne*. Gembloux: J. Duculot.

Gryson, R.(1974). *Il ministero della donna nella Chiesa Antica. Un problema attuale nelle sue radici storiche*. Roma: Città Nuova Editrice.

Hauke, M. (2001). Il diaconato femminile: osservazioni sul recente dibattito, *Notitiae. COMMENTARII AD NUNTIA ET STUDIA DE RE LITURGICA*, 5 (37), 195-239.

Ioannes Paulus PP. II. (1988). Epistula Apostolica «Mulieris dignitatem» De dignitate ac vocatione mulieris Anno Mariali vertente, 15.08.1988, *Acta Apostolicae Sedis*, (80) 1653-1729.

Ioannes Paulus PP. II. (1994). *Epistola apostolica «Ordinatio sacerdotalis» de Sacerdotali ordinatione viris tantum reservanda*, 22.05.1994, *Acta Apostolicae Sedis*, (86) 545-548.

Jan Paweł II, List apostolski «Ordinatio sacerdotalis» o udzielaniu święceń kapłańskich wyłącznie mężczyznom, *L'Osservatore Romano (wyd. elektroniczne)*. Pobrano z: http://www.opoka.org.pl/biblioteka/W/WP/jan_pawel_ii/listy/ordinatio_sacerdotalis.html, Dnia (2017,09,22).

Jan Paweł II, List apostolski «Mulieris dignitatem», *L'Osservatore Romano (wyd. elektroniczne)*. Pobrano z: http://www.opoka.org.pl/biblioteka/W/WP/jan_pawel_ii/listy/mulieris.html, Dnia (2017,09,22).

Katechizm Kościoła Katolickiego. (1994). Poznań: Pallotinum.

Kiwior, W. (2011). Dyspensa od celibatu prezbiterów i diakonów, *Prawo Kanoniczne*, 3-4 (54), 117-145.

Kongregacja Nauki Wiary, *Dekret ogólny w sprawie przestępstwa, jakim jest usiłowanie udzielenia kobiecie święceń kapłańskich*. Pobrano z: www.vatican.va/roman_curia/congregations/cfaith/documents/rc_con_cfaith_doc_20071219_attentata-ord-donna_pl.html, Dnia (2017,09,22).

Kongregacja Nauki Wiary. (1997). Deklaracja o dopuszczaniu kobiet do kapłaństwa urzędowego. W: J. Królikowski, Z. Zimowski (red.), *Dokumenty Kongregacji Nauki Wiary 1966-1994* (110-122). Tarnów: Biblos.

Krapiec, A.M. (2008). Tomasz z Akwinu. W: A. Maryniarczyk i [in.] (red.), *Powszechna Encyklopedia Filozofii, t. IX*, (489-498). Lublin: Polskie Towarzystwo Tomasza z Akwinu.

Krukowski, J. (2011). *Komentarz do Kodeksu Prawa Kanonicznego, t. III, cz. 2, Księga IV. Uświęcające zadanie Kościoła*. Poznań: Pallotinum 2011.

- Landon, E.H. (1909). *A manual of councils of the Holy Catholic Churches, t. I, Edinburgh: John Grant.*
- Loud, G.A. (2007). *The Latin Church in Norman Italy.* New York: Cambridge University Press.
- Mansi, G.D., Labbe, Ph., Martin J.B. (1775). *Sacrorum Conciliorum Nova et Amplissima Collectio, t. XX.* Venetiis: apud Antonium Zatta.
- Many, S. (1905). *Praelectiones de sacra ordinatione. Parisiis: Letouzey et Ané.*
- Mara, M.G. (2006). Donna.W: A. Di Berardino (red.), *Nuovo dizionario patristico e di antichità cristiane, t. I (A-E) (kol.1501-1504), wyd. 2, Genova: Marietti 1820.*
- Marczewski, M. (1989). Diakonisa.W: R. Łukaszyk i [in.] (red.), *Encyklopedia Katolicka, t. III, (kol. 1251-1252).* Lublin: TN KUL 1989.
- Martimort, A.G. (1986). *Deaconesses: An Historical Study.* San Francisco: Ignatius Press.
- Merkelbach, B.H. (1959). *Summa theologiae moralis. Ad mentem d. Thomae et ad normam iuris novi, t. III, De sacramentis, wyd. 10.* Brugis (Belgica): Desclée de Brouwer.
- Międzynarodowa Komisja Teologiczna. (2003). *Il diaconato: Evoluzione e prospettive,* Pobrano z (http://www.vatican.va/roman_curia/congregations/faith/cti_documents/rc_con_cfaith_pro_05072004_diaconate_pl.html, Dnia (2017,09,22).
- Mondin, B. (1992). *Dizionario dei teologi.* Bologna: Edizioni Studio Domenicano.
- Montini, G.P. (1997). Il diaconato femminile. «Lectura cursiva» di un recente documento dell'Associazione Canonistica Statunitense, *Quadreni di diritto canonico, (10), 172-191.*
- Dvrandi Sancto Portiano, N. (1567). *In Sententias Theologicas Petri Lombardi Commentariorum libri quatuor.* Antverpiae: Stelsius.
- Niesiołowska, A. (2016). Zakaz udzielania sakramentu święceń kobiecie, *Studia Paradyskie (26), 122-137.*
- Noldin H. (1951). *Summa theologiae moralis iuxta Codicem Iuris Canonici, t. III, De sacramentis, A. Schmitt (red.), wyd. 17, Westminster, Maryland: The Newman Press.*
- Nykiel, K. (2011). Przyczyny i procedura wydalenia duchownych według norm i praktyki Kongregacji Nauki Wiary, *Prawo Kanoniczne, 3-4 (54) 31-52.*
- Ochoa, X. (1983). *Index Verborum ac Locutionum Codicis Iuris Canonici, [b.m.w.]: Libreria Editrice Lateranense.*

Pius PP. XII. (1948). *Constitutio apostolica «Sacramentum ordinis» de sacris ordinibus diaconatus presbyteratus et episcopatus*, 30.11.1947, *Acta Apostolicae Sedis*, (40) 5-7.

Pontificium Consilium de Legum Textibus. (1978). *Communicationes 10* (1978).

Rakoczy, T. (2010). *Karne usunięcie ze stanu duchownego w rozumieniu Kodeksu Prawa Kanonicznego z 25 stycznia 1983 i listu Kongregacji do spraw Duchowieństwa z 18 kwietnia 2009*, *Roczniki Wydziału Nauk Prawnych i Ekonomicznych KUL*, 1 (6), 37-58.

Ratzinger, J. (2012). Kościelna nauka o «Sacramentum ordinis», w: K. Gózdź, M. Górecka (red.), *BENEDYKT XVI - KARD. JOSEPH RATZINGER, OPERA OMNIA, T. XII, GŁOSICIELE SŁOWA I SŁUDZY WASZEJ RADOŚCI* (67-80). LUBLIN: WYDAWNICTWO KUL.

Reuter, T., Silagi, G. (1990). *Wortkonkordanz zum Decretum Gratiani*, t. III [H-N]. München: Monumenta Germaniae Historica.

Rienecker, F., Maier, G. (2000). *Leksykon biblijny*, W. Chrostowski (red.), wyd. 1. Warszawa: Vocatio 2001.

Rincón-Pérez, T. (2014). *La liturgia e i sacramenti nel diritto della Chiesa*, Roma: EDUSC-Edizioni Università della Santa Croce.

Sacra Congregatio de Sacramentis. (1931). *Regulae servandae ut locorum Ordinarii in processibus super nullitate sacrae ordinationis vel onerum sacris ordinibus inhaerentium a sacra congregatione de disciplina sacramentorum editae*, 09.06.1931, *Acta Apostolicae Sedis*, (23), 457-492.

Sacra Congregatio pro Doctrina Fidei. (1977). *Declaratio «Inter insigniores» circa quaestione madmissionis mulierum ad sacerdotium ministeriale*. 15.10.1976, *Acta Apostolicae Sedis*, 69 (104-105).

Sacra Congregatio pro Doctrina Fidei. (1977). *Declaratio «Inter insigniores» circa quaestione madmissionis mulierum ad sacerdotium ministeriale*, 15.10.1976, *Acta Apostolicae Sedis*, (69) 98-116.

Sacrosanctum Concilium Oecumenicum Vaticanum II. (1965). *Constitutio dogmatica «Lumen gentium» de Ecclesia*, 21.11.1964, *Acta Apostolicae Sedis*, (57) 5-75.

Sala Stampa della Santa Sede, *Istituzione della Commissione di Studio sul Diaconato delle donne*, 02.08.2016, Pobrano z: <https://press.vatican.va/content/salastampa/it/bollettino/pubblico/2016/08/02/0569/01268.html>, Dnia (2017, 09,22).

Sala Stampa della Santa. (2016). *Udienza all'Unione Internazionale Superiore Generali (giovedì 12 maggio 2016)*. *Bollettino quotidiano del 13.05.2016*,

Pobrano z: <https://press.vatican.va/content/salastampa/it/bollettino/pubblico/2016/05/13/0337/00782.html>, Dnia (2017,09,22).

Salejdak, R. (2014). Diaconato femminile nella Chiesa antica, *Teologia i Człowiek. Kwartalnik Wydziału Teologicznego UMK*, 1 (25), 37-40.

Sancti Thomae Aquinatis. (1906). *Opera omnia iussu impensaue Leonis XIII P. M. edita*, t. XII, *Tertia pars Summae theologiae*. Romae: Ex Typographia Polyglotta S. C. de Propaganda Fide.

Sancti Thomae Aquinatis. (1858). *Opera omnia*, t. VII, cz. 2, *Commentum in quartum librum Sententiarum magistri Petri Lombardi (872-1259)*. Parmae: Typis Petri Fiaccadori.

Sancti Thomae Aquinatis. (1903). *Opera omnia iussu impensaue Leonis XIII P. M. edita*, t. XI, *Tertia pars Summae theologiae*. Romae: Ex Typographia Polyglotta S. C. de Propaganda Fide.

Sancti Thomae Aquinatis. (1947). *Scriptum super libros Sententiarum magistri Petri Lombardi episcopi Parisiensis*, t. IV. M. F. Moos (red.), Parisiis: P. Lethielleux.

Sancti Thomae Aquinatis. (1961). *Liber de veritate catholicae Fidei contra errores infidelium seu Summa contra Gentiles*, t. III. P. Marc, C. Pera, P. Caramello (red.). Taurini-Romae: Marietti.

Sanday, W., Headlam, A.C. (2000). Romans. International Critical Commentary, wyd. 5. New York: T. & T. Clark Publishers.

Sobór Watykański II. (1967). Konstytucja dogmatyczna o Kościele «Lumen gentium». W: *Konstytucje. Dekrety. Deklaracje*. J. Groblicki, E. Florkowski (red.) (105-170). Poznań: Pallotinum.

Sobór Watykański II. (1967). Dekret o posłudze i życiu kapłanów «Presbyterorum ordinis». W: *Konstytucje. Dekrety. Deklaracje*. Tekst polski: J. Groblicki, E. Florkowski (red.) (487-517). Poznań: Pallotinum.

The Pseudo-Hieronymian. «De septem ordinibus ecclesiae»: notes on its origins, abridgments, and use in early medieval canonical collections. (1999). W: R.E. Reynolds (red.), *Clerical Orders in the Early Middle Ages. Duties and ordination (238-252)*. Aldershot: Ashgate.

Tomasz z Akwinu, Św. (2000). F.W. Bednarski (red.), *Suma teologiczna w skrócie*. Warszawa: Antyk. Marcin Dybowski.

Urso, C. (2005). *La donna e la Chiesa nel medioevo storia di un rapporto ambiguo*. *Annali della facoltà di Scienze della formazione Università degli studi di Catania*, (4), 79-82.

Vagaggini, C. (1974). L'ordinazione delle diaconesse nella tradizione greca e bizantina, *Orientalia Christiana Periodica*, (40), 146-189.

- Wemple, S.F. (1986). *Women in Frankish Society: Marriage and the Cloister, 500 to 900*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Wernz, F.X., Vidal, P. (1934). *Ius canonicum ad Codicis normam exactum opera Petri Vidal*, t. IV, *De rebus*, cz. 1, *Sacramenta, sacramentalia, cultus divinus, coemeteria et sepultura ecclesiastica auctore Francisco Xav. Wernz*. Romae: Apud Aedes Universitatis Gregoriana.
- Wilckens, U. (2010). *Der Brief an die Römer. EKK VI Studienausgabe (Evangelisch-Katholischer Kommentar zum Neuen Testament)*, wyd. 2. Neukirchen-Vluyn: Neukirchener Verlag.
- Wojciechowski, M., Popowski, R. (1994). *Grecko-polski Nowy Testament wydanie interlinearne z kodami gramatycznymi*, wyd. 7, Warszawa: Vocatio.
- Ysebaert, J. (1991). The Deaconess in the Western Church. W: G. J. M. Bartelink [i in.] (red.), *Eulogia. Instrumenta patristica XXIV (428-431)*. Steenbrugis: *In abbatia S. Petri*.
- Zieliński, E.I. (2000). Bonaventura (Giovanni Fidanza). W: A. Maryniarczyk i [in.] (red.), *Powszechna Encyklopedia Filozofii*, t. I, (624-627). Lublin: Polskie Towarzystwo Tomasza z Akwinu 2000.